

הערות למרכיב הכריזמטי במנהיגות

יוסק'ה אחיטוב

א. על המושג 'מנהיגות כריזמטית'

הסוציולוג הגרמני החשוב מכס וֶבֶר (1864-1920), שכמה מהתובנות שלו בסוציולוגיה, בכלכלה ובדת הפכו לנכסים קלאסיים בימינו, סיפק גם מערכת של מושגים טיפולוגיים באמצעותם ניתן לנתח שורה שלמה של תופעות חברתיות, תרבותיות ודתיות, ולהשוות ביניהן. המושג הטיפולוגי הוא מונח מופשט, "טיפוס אידיאלי", כמובן זה שהוא איננו קיים בפועל ב"טוהרתו" כמות שהוא, וניתוקו מן השדה הקונקרטי שבו הוא מתפקד, מאפשר את השוואתו עם תופעות מקבילות בשדות אחרים. בין השאר הנחיל לנו מכס וֶבֶר את מושג 'המנהיגות הכריזמטית', כאחד משלושה טיפוסים של מנהיגות, דהיינו, מנהיגות לגאלית-רציונאלית, מנהיגות מסורתית ומנהיגות כריזמטית. הבחנות אלה מסווגות את המנהיגות על פי ההצדקות לשליטה ועל פי התביעות לצייתנות שהמנהיגות מפתחת כלפי הציבור המונהג על ידה.

המנהיגות הלגאלית-רציונאלית מצדיקה את הדרישה לצייתנות כלפיה על בסיס המערכת החוקית אשר בנתה את דפוסי השלטון. "הסמכות הלגאלית מקורה בכללים אשר נקבעו באופן רציונאלי בחקיקה, בין אם מתוך הסכמה ובין אם מתוך אכיפה".¹ המנהיג מן הטיפוס הזה נבחן במידת ההתאמה של פעולותיו ושל דרכי הנהגתו עם המערכת החוקית שמכוחה הוא הועמד כמנהיג. המנהיג המסורתי הוא מי שהגיע לעמדה מנהיגותית מכוח המסורת. סמכותו מתבססת על האמונה באופי המקודש של המסורת וממנה נובעת לגיטימיות השליטה של אלה שהמסורת מועידה אותם לתפקידי הנהגה. ואילו הסמכות של המנהיגות הכריזמטית נובעת מן הכריזמה, דהיינו מן האמונה בסגולה בלתי רגילה שבני אדם מייחסים לאישיות המנהיג, שמכוחה עליהם ללכת בדרכיו ולציית להוראותיו. בהוראתה הראשית, מקורה של

* מעובד על פי מאמר שהופיע בספר אחריו, על מנהיגות ומנהיגים, לזכרו של נדב מילוא בן קבוצת שדה אליהו שנפל בלבנון, בעריכת חנה עמית, משרד הבטחון, תל-אביב תש"ס.

1 המובאה ממכס ובר, בתוך: מ' רוזנר ונ' כהן, הדמוקרטיה והקיבוץ, ספריית פועלים, תל-אביב, 1988, עמ' 264.

הערות למרכיב הכריזמטי במנהיגות

הסגולה הזאת הוא בחד האל שהוענק למנהיג,² אבל היא מצויה ופועלת גם בסביבות חברתיות שאינן דתיות, ושאינן מייחסות את הסגולה המיוחדת הזאת לאל. עם זאת, קסמה של הכריזמה אצלם אינו נופל בהכרח בעוצמתו מזה המצוי בחברות דתיות מובהקות, ויכולת השליטה של המנהיג בקהל מעריציו, כמו גם חובת הנאמנות שהם גוזרים על עצמם כלפיו אינן פחותות מן המצוי בחברה דתית.³

ברשימה הנוכחית אני מבקש להעיר הערות חלקיות אחדות הקשורות למנהיגות הכריזמטית.

אופן ההתבוננות הפנומנולוגית במנהיגות הכריזמטית מרשה לנו לגזור גזירה שווה משדה שיח אחד למשנהו. לפיכך, לצורך הדיון הנוכחי, אני מרשה לעצמי ללקט אפיונים אחדים של דרכי תפקודם של מנהיגים כריזמטיים בחברה של העולם הדתי, וללמוד מהם לקחים אחדים לשדות אחרים הרחוקים ממנה במובנים רבים, בזמן, במקום ובמהות. לקחים אלה עשויים להיות רלוונטיים בחלקם גם בימינו במערכות שונות בהן עשויות לפעול דמויות של מנהיגים כריזמטיים. הם עשויים לתרום להעלאת המודעות והרגישות לגבולות הצייתנות למנהיגות. הסוגיה עצמה היא רחבה מאוד, והדיון כאן אינו מתיימר למצות אותה; אסתפק כאן רק בכמה הערות.

את הקבוצה המצומצמת של אפיוני מנהיגות כריזמטית בחרתי ללקט מן העולם החסידי, ומתוכו בחרתי להתמקד בעיקר בספרות של חסידות ברסלב, שסוגיית המנהיגות היתה אחת הסוגיות המרכזיות בעולמה, והיא שופעת התייחסויות ואמירות בנושא זה.⁴ המובאות הן מדגמיות, ושכמותן ניתן היה למצוא רבות אחרות.⁵

2 לאלה יש להוסיף גם ייחוס של כריזמה לכוחות מאגיים שונים, לשטן, וכיו"ב, אך אלה חורגים מענייננו.

3 לאחר שמאיר יערי (1897-1978), מנהיג נערץ של תנועת השומר הצעיר והקיבוץ הארצי. חבר קיבוץ השומר הצעיר הראשון בביתניה עלית) עזב את הקיבוץ בשנת 1921, כתב שלמה לביא ב"קהילייתנו": 'מנהיג, לב צעיר מזדעזע לשמע המילה הזאת, אולם עוד יותר ירעד בהרגישו את מהותה, בעמדו תחת השפעת הקסם היוצא מהאיש המנהיג, המתווה דרך, הממלא את רחשי הלב הקולקטיבי, המביע את זעזועי הנפש הקיבוצית... מנהיג משען בצרה, מעוז בשעת דכדוך הנפש... האיש שהיה לגואל... שקשרתם אותו אליכם בעבותות הערצה'. מובא בתוך מ' רודנר ונ' כהן, הדמוקרטיה והקיבוץ, ספרית פועלים תל-אביב, 1988, עמ' 268, ולקוח מתוך א' מרגלית, השומר הצעיר – מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני, תל-אביב תשל"א, 1971, עמ' 91.

4 לא אייגע כאן את הקוראים בביבליוגרפיה בסוגיה זו שהיא רחבה ביותר. אזכיר רק את ספרו האחרון של מ' פייקאז', ההנהגה החסידית, סמכות ואמונת חכמים באספקלריית ספרותה של

החסידות, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט. גם להלן לא הבאתי אלא ביבליוגרפיה מדגמית.

5 חלקן לקוחות מתוך מאמרי 'מתחים ותמורות במנהיגות דתית', בקובץ בין סמכות לאוטונומיה, בעריכת ז' ספראי וא' שגיא, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1997, עמ' 56-83, ואני עושה בהן כאן שימוש משני.

ב. אפיונים אחדים של המנהיגות הכריזמטית

1. הצדקת המנהיגות על בסיס הנחת הכריזמה

התביעה למנהיגות על בסיס הכריזמה בה ניחן הצדיק, חזרה ונשנתה שוב ושוב גם לאחר שהתביעה למנהיגות נתבססה, החל מן הדור השלישי בחסידות, לאחר פטירתו של המגיד ממזריטש בשנת 1772, על השושלתיות⁶ – היינו על בסיס 'המנהיגות המסורתית' על פי מונחיו של מכס וְבַר שהוזכרו לעיל – ונמצאו שתייהן, דהיינו הנחת הכריזמה והנחת השושלתיות, מחזקות ותומכות זו את זו אהדדי. וכך מובא בשם ר' נחמן מברסלב:

ועל כן צריכין לחפש ולבקש מאד אחרי מנהיג אמיתי להתקרב אליו. כי כל מנהיג ומנהיג יש לו בחינת רוח נבואה, וגם עכשיו שבטלה הנבואה, אף על פי כן בהכרח שיהיה להמנהיג בחינת 'רוח אחרת' מה שאין נמצא בשאר ההמון דעליידי זה זכה להיות מנהיג. כי בלא זה, מפני מה יזכה זה דייקא להיות מנהיג ולא אחר? אך באמת כל מנהיג ומנהיג של ישראל יש לו בחינת 'רוח אחרת'... וזהו... בחינת רוח הקודש רוח נבואה... מה שאין נמצא בשאר ההמון... אף על פי שאינו רוח הקודש ממש לידע עתידות, אף על פי כן הוא בבחינת רוח הקודש רוח נבואה.⁷

2. המנהיג הכריזמטי עשוי לתבוע ממונהגיו לכידות פנימית וצייתנות טוטאלית

אצל ר' נחמן מברסלב, אשר הרבה, כאמור, לעסוק בסוגיית מנהיגותו וסמכותו של הצדיק, אנו מוצאים גם את אחד הניסוחים החריפים והבוטים לתביעה לצייתנות מוחלטת למנהיג. וזו לשונו:

העקר והיסוד, שהכל תלוי בו לקְשֶׁר עצמו להצדיק שבדור, ולקבל דבריו על כל אשר יאמר כי הוא זה, דבר קטן ודבר גדול, ולבלי לנטות, חס ושלום, מדבריו ימין ושמאל, כמו שאמרו רבותינו ז"ל (ספרי פ' שופטים), אפילו אומר לך על ימין שמאל וכו'; ולהשליך מאתו כל החכמות, ולסלק דעתו כאלו אין לו שום שכל בלעדי אשר יקבל מהצדיק והרב שבדור, וכל זמן שנשאר אצלו שום שכל עצמו, אינו בשלמות ואינו מקְשֶׁר להצדיק.⁸

מעבר לתביעה לצייתנות ולקבלת כל דבריו והוראותיו של הצדיק,⁹ יש כאן תביעה "לקְשֶׁר עצמו להצדיק שבדור". תביעה אחרונה זו מבטיחה חִבְרוֹת קבוצתית הדוקה,

6 ראו עדה רפפורט-אלברט, 'ראשית החסידות – רצף מבני ותמורה אחרי 1772', ציון נה (תש"ן), עמ' 183-245, וכן מ' פייקאז' לעיל הערה 4, סמכות ואמונת צדיקים, עמ' 15 ואילך.

7 לקוטי מוהר"ן תנינא לר"ן מברסלב, ח אות ח.

8 לקוטי מוהר"ן לר"ן מברסלב, ח"א, סימן קכג.

9 מצינו אצל ר' נחמן עצמו התבטאויות מפורשות באשר לחובת הצייתנות לדברי הצדיק גם כאשר הם עומדים לכאורה נגד התורה (!). כך מובא בשמו, כי 'הכלל והעיקר שיהיה לו אמונת חכמים ולהזהר בכבודם, ולירא מהם מאד, ואף אם נדמה לו שהם עושים ח"ו כנגד התורה, הוא צריך להאמין שבודאי הם עושים נכונה על פי התורה, כי התורה נמסרה לחכמי הדור לדרשה כפי מה שידועים, על כן צריך להשליך שכלו ודעתו, רק לסמוך עליהם'. קיצור ליקוטי מוהר"ן,

הערות למרכיב הכריזמטי במנהיגות

והיא העיקרון המכונן את הכת החסידית, שבתוכה נדרשת כאמור צייתנות מוחלטת ל"צדיק" המנהיג.¹⁰ ידוע על חברות רבות ושונות שההצטרפות אליהם נעשתה על-ידי "שטר התקשרות". המפורסמים שבהם הם שטרות ההתקשרות של גורי האר"י¹¹ ושל חברות אחרות של מקובלים בצפת במאה השש עשרה ולאחריה,¹² שכללו בין השאר התחייבות להקפיד על כללי ההתנהגות המיוחדים לחבורה, ובמקרים רבים כללה גם התחייבות לעזרה ולתמיכה הדדית, בין אם במובן החומרי ובין אם במובן הרוחני או הנפשי. לעתים הם אף נדרשו שלא לגלות את טיב עיסוקיהם או את תורותיהם למי שאינו מן החבורה. לא כל החבורות התרכזו סביב מנהיג. חלקן התרכזו סביב העיסוק בטקסט כלשהו, כגון סביב אמירת תהילים, או סביב מעשה מצווה כלשהו, כמו חברת 'שומרים לבוקר' וחברת 'מעירי שחר' ואחרות שקמו באיטליה במחצית השניה של המאה השש-עשרה.¹³ בחסידות הודגשה, מעבר

מהדורת למברג, סימן תלא. מובא על-ידי י' פרידלנדר, במאמרו 'ערעור מעמדה של "אמונת חכמים" באספקלריה של הסאטירה העברית במאה הי"ט', דברי הקונגרס העולמי השישי תשל"ג, עמ' 363-376. טמון כאן פוטנציאל אנטינומיסטי, שכידוע נעשה בו שימוש נרחב יותר בשבתאות. ועיין עוד להלן.

10 לימים נוצר במרחב חברתי זה הביטוי 'מאנ"ש' = מאנשי שלומנו, הרווח עד היום בחסידות, ובצורה מושאלת גם מחוצה לה, הבא לציין אדם שהוא 'משלנו', שניתן לסמוך עליו, ושאוילי 'מגיע' לו בגין כך יחס מיוחד...

11 ראו ז' רבינוביץ, 'מן הגניזה הסטולינאית' ציון ה (ת"ש), עמ' 125-126, ומאמרו של ג' שלום, 'שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י' שם, עמ' 133-160. וכן א"ז רבינוביץ, 'הקומונה אצל המקובלים בירושלים', בתוך: ספר השנה של ארץ-ישראל, תרפ"ג, עמ' 469-471, (משנת תקי"ד = 1754).

12 ראה החומר הרב שהביא מ' בניהו בקובץ אסופות ט (תשנ"ה), בשני מאמריו הארוכים 'שטרי ההתקשרות של מקובלי ירושלים', עמ' טקסט; הנ"ל, 'שטרי ההתקשרות של מקובלי צפת ומצרים', עמ' קטקסט, הכוללים גם צילומים של שטרות התקשרות רבים אחרים, וביניהם יש לציין שטר התקשרות שעשה ר' אליעזר אזכרי עם הקב"ה (!); שטרי התקשרות של תלמידי האר"י עם רבי חיים ויטאל; של מקובלי ישיבת בית-אל, ועוד רבים. במקרים רבים מגדירים אנשי החבורה את המטרה: שתשרור ביניהם אהבה ושוויון; כאותו שטר בו התחייבו החברים "כאיש אחד חברים בכל מכל כל לסייע ולעזור ולחזק ולאמץ איש את רעהו, לשוב בתשובה ולהוכיח ולהשתתף בצרתו בין בעולם הזה בין בעולם הבא" (בניהו, שם, עמ' יח), ובאחרים התחייבו לכמוס את כל עניני החבורה "שלא לגלות הדבר שנתחברנו ונתיחדנו כנוכר, ובפרט מחידוש החברה וברור התנאים הנזכרים", וכיו"ב. ראוי להזכיר כאן גם את חברת הרמח"ל, שנידונה אצל י' תשבי, במאמרו 'התהוותה וגיבושה של חבורת רמח"ל', בתוך: חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך שלישי ירושלים תשנ"ג, עמ' 809 ואילך, ואכמ"ל.

13 ראה מאמרו המרתק של א' הורוביץ:

'Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Modern Jewry', by Elliot Horowitz, in: AJS, XIV, number 1, Spring 1989.

למשמעות הפורמלית-טקסטית של ההתקשרות, גם המשמעות של קישור בין-אישי נפש בנפש, רוח ברוח וכו',¹⁴ אבל תמיד היה מעשה ההתקשרות ממוקד סביב הצדיק, בין אם בקישור נפשי אישי ישיר אתו, ובין אם בקישור נפשי הדדי בין כל חבורת חסידיו, בהשראתו. שימוש לשוני אחרון במונח זה מצאתי אצל האדמו"ר ר' אהרן ראטה, מחבורת "שומרי אמונים" בירושלים, המתאר – בין השאר – את ראשית היווצרות העדה החסידית שלו בירושלים:

שלום וברכה [...] לכבוד ידידי ואהובי הנעימים... הקטנים עם הגדולים, הקשורים בנפשי ורוחי וכו'... והנה מה שכתבתם שקבלתם עליכם התקשרות, הנה על גוף העניין מר לי מאד בחושבי דרכי ומעשיי ובהתבונני כי עם מי תקשרו ועל מה תקשרו, הלוא אני כבור ריק שאין בו מים ושום לחלוחית של יראת שמים... כי לא בקשתי מהשי"ת שיהא לי תלמידים מקושרים אתי ולא חסידים...¹⁵

3. תמיכת הסמכות הכריזמטית במקורות סמכות אחרים

לעתים נתמכת הסמכות הכריזמטית במקורות סמכות אחרים. דוגמה בולטת לעיגונה של הכריזמה במקורות סמכות מסורתית אנו מוצאים עוד ב-1930 בפי ראש ישיבת חכמי לובלין, הרב אריה צבי פרומר (1884 – נספה בשואה):¹⁶

דכח זה, שיהיה העולם וכל התורה לפי דעת חכמי הדור אף שאין האמת כדבריהם, זה בא לנו בזכות וכח אמונת חכמים, מחמת שמבטלים דעתינו במקום הראוי, אפילו שהוא נגד שכלנו; ... וכח אמונת חכמים ירשנו מעקידת יצחק, שיצחק אבינו הוא היה הראשון שביטל דעתו ושקלו נגד חכם הדור, והוא המשיך כח זה לכל הדורות שאחריו, כידוע, שכל מעשה האבות לא היה לעצמם רק [=אלא] על הכלל כולו יצא, לעשות דרך כבושה לבניהם אחריהם לעשות כמעשיהם.

מערכת התמיכה ההדדית של הסמכות כאן היא מעגלית. המנהיג הכריזמטי יוצר מקור סמכות שהוא כביכול לגליסטי-הלכתי, האמור לחזור ולתמוך בסמכותו הכריזמטית. וכך הופכת עקידת יצחק, מכוח פרשנות השואבת את אמינותה מן הכריזמה, לאסמכתא לכריזמה. במקרה ספציפי זה, הבחירה בעקידת יצחק כאסמכתא לתביעה לצייתנות היא מבריקה, משום שכידוע, יש לעקידת יצחק עוצמה אדירה בהיותה אחת מאבני התשתית של הזיכרון המכונן את הווייתנו וזהותנו הדתית. להלן נראה שימוש מעגלי דומה בסיפור העקידה כאסמכתא לחובה לבטל את האינטואיציות המוסריות ה"הומניות" בשאלות הנוגעות ליחס כלפי הגויים,

14 על בסיס קריאה פונדמנטליסטית של הביטוי המקראי 'נפשו קשורה בנפשו' (בראשית מד ל), והרחבת הקישור הבין-אישי גם על רוח ברוח ונשמה בנשמה.

15 אגרות שומרי אמונים, ירושלים תש"ב, אגרת א'.

16 ראה מ' פייקאדו, שם, עמ' 96, המובאה מתוך ספר שיורי המנחה תרצ"ב.

הערות למרכיב הכריזמטי במנהיגות

ויונקות מן המָסָר של סיפור העקידה אשר מתפרש באופן סמכותי כמייצג מוסר אלוהי עליון שאליו יש לציית.¹⁷

4. שיווק "אגרסיבי" של הכריזמה

מאפיין אחרון זה מביא אותנו לנסח מאפיין נוסף המצוי לרוב בספרות החסידית, אך גם מחוצה לה. על פניו דומה, שההכרה בכריזמה של המנהיג אמורה להתפתח ולצמוח לאיטה מכוח ההתפשטות הגוברת והולכת בהכרה בסגולותיו הבלתי רגילות. המנהיג הכריזמטי אמור להקרין מעצמו, באופנים שטרם הובחנו וטרם הוגדרו במדעי ההתנהגות והפסיכולוגיה, את הכריזמה השורה עליו, בבחינת משה רבנו שלא ידע כי קרן עור פניו.¹⁸ והנה מצינו בחסידות מקרים רבים שבהם יש הטפה ותעמולה "שיווקית" של מציאות הכריזמה, על-ידי הצדיק עצמו וחבורת מקורביו. כאותה אמירה של ר' ישראל מרוז'ין, אחת מתוך עשרות אמירות אחרות, המובאות בספרו האחרון של מ' פייקאז' ההנהגה החסידית, שאמר:

'אני הוא חידוש בעולם, לו רצייתי היה העץ נעקר ממקומו ונשרש במקום אחר. לו רצייתי היו כל העקרונות נפקדות, אפילו אלו שכבר אין להם סדר נשים'.

ור' יצחק מקריסטינופול מסביר בגילוי לב, כי

'אם האדם השומע בהתפארות צדיק נהנה בשמיעתו לשמוח בו וחושק לשמוע עוד יותר, על-ידי זה נמשך אליו הארה מהארת הצדיק להיות למגן ולמחסה על ראשו'.¹⁹

דרך אחרת היא בהכרזה על פלוני שהוא מגדולי ישראל ושדעתו היא "דעת תורה", ומכאן נובעת מיניה וביה החובה לשמוע להוראותיו.²⁰ בדרך זו "משווקת" הכריזמה ומכוחה גם התביעה לצייתנות גם לאלה שאינם מיודעים למנהיג באופן ישיר ולא חזו באור פניו.

5. הנהגה כריזמטית פולשת אל מעבר לגבולותיה המקובלים

'הנהגה מסורתית' מופקדת על תחומים מוגדרים של החיים, בין אם זו הנהגה במערכות שלטוניות ובין אם זו הנהגה במערכות דתיות, ככתחומי הפולחן הדתי.

17 על סוגיה זו כתבו הרבה א' שגיא וד' סטטמן, בחיבוריהם על המוסר והדת ובפרט בספר יהדות: בין דת למוסר, מאת א' שגיא בהשתתפות ד' סטטמן, בפרק י, עמ' 199-229, וכן ג' זיוון בדימוי יג / 1 קיץ תשנ"ו. נושא זה עלה גם בויכוח הפומבי שלי עם הרב אבי רוניקי בסוגיית טיפול בגוי פצוע בשבת, ראו להלן הערה 30.

18 שמות לד כט.

19 פייקאז' שם, הסעיף: "השרשת אמונת צדיקים על ידי התפארות עצמית", עמ' 42 ואילך. לזה יש להוסיף את ספרות השבחים, שמטפחים ומעצבים את הדימוי הכריזמטי.

20 סוגיה זו הווארה מכמה פנים בקובץ המאמרים בין סמכות ואוטונומיה, בעריכת ז' ספראי וא' שגיא, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1997.

שכן, המסורת בונה לא רק את סמכות ההנהגה אלא גם את דפוסי השלטון, את דרכי ההנהגה ואת הפרוצדורות המקובלות בה. המסורת יודעת גם להכתיב למנהיג את גבולותיו, ובדרך כלל היא אף מעמידה מערכות של ביקורת, למקרים שבהם סוטה המנהיג מן ההתנהגות הראויה והנורמטיבית המצופה ממנו.²¹

מנהיגות כריזמטית, לעומתה, אינה רואה עצמה בהכרח כפופה לכללים מגבילים אלה. הכריזמה נוחתת לעולמנו מאי שם, מעולם ללא גבולות, לא מעלמא הדין. על פי עצם מהותה היא לא תולדה של מסורת, ולפיכך טמון בה פוטנציאל לפלוש ולחרוג מן התחומים המקובלים והמוגדרים. למשל, בעוד שהמנהיג החכם אינו יכול לפסוק ולהורות אלא מכוח המסורת ההלכתית, הרי המנהיג הכריזמטי מסוגל להורות מכוח ההשראה בה ניחן. שכן, המנהיג החכם יונק את סמכותו מכוח בקיאותו במסורת ההלכתית, וממנה הוא שואב את החומרים להכרעותיו. ממילא נובע, שבאותם תחומים שאין לגביהם מסורת הלכתית פסיקתית אין בידיו חומרים לייעוץ או להכרעה, ואין לו בהם כל סמכות הוראתית והנהגתית. ולעומת המנהיגות המסורתית, המנהיגות הכריזמטית, שעל פי עצם הגדרתה, איננה בנויה על מסורת הלכתית או על מסורת אחרת כלשהי, הרי היא איננה כפופה לה בהכרח, ולפיכך לא סמכותה השלטונית ולא הכרעותיה והוראותיה לקהל המאמינים בה אינם מחויבים בהכרח למסורת ולנורמות המקובלות. כל הנושאים וכל העניינים שקולים, וכולם זמינים כאחד לקבלת הנחיות מן המקור הכריזמטי; אין נושא שמעצם טיבו נמצא מחוץ לתחום מנהיגותו.

מכאן קצרה הדרך בעולם החסידות לתבוע צייתנות להנחיות ה"צדיק" ולהוראותיו גם במילי דעלמא, כאשר אלה מקבלים את סמכותם מרוח הקודש ששורה עליו, ואף אינם מתיימרים כלל לשאוב סמכות מכח למדנותו. וכך מובא בשם 'החווה מלובלין', ר' יעקב יצחק הורוויץ:

שכל חסיד שנסע לרבו צריך להתנצל עצמו לפניו על כל דבר, אפילו אם אין הפרה נותנת חלב כל כך הרבה, צריך לנסוע לרבו לספר לפניו כל זאת, וצריך לשאול ממנו עצה על כל דבר קטן וגדול.²²

יתר על כך, דווקא השימוש במקור הכריזמטי בשאלות של מילי דעלמא – שלימים גובש במושגים "אמונת חכמים" ו"דעת תורה", אף כי לא בהקשר המדויק של "תורה" ושל "חכמה" – אין בו כדי לסכן את מעמדה של ההלכה מחד, ומאידך יש בו כדי לתבוע ולהשליט צייתנות בקהל מאמיניו, שעה שהוא עולה בקנה אחד עם

21 אינני מתעלם מן ההבדלים הגדולים בין סוגי מערכות הביקורת כלפי ההנהגות השלטוניות בהשוואה לביקורת כלפי הנהגות דתיות, אך לענייננו די בציון קיומן של מערכות מגבילות כאלה.

22 ראו מ' פייקאו', ההנהגה החסידית, עמ' 35-36.

הערות למרכיב הכריזמטי במנהיגות

הקביעה שהכל ב"תורה", ומאשש אותה. בדיעבד, כונסת המנהיגות הדתית הכריזמטית אל תחומי שליטתה תחומי חיים רחבים, שבלעדי הנחת הכריזמה היו מחוץ להישג ידה.

6. התביעה לצייתנות מכוח הכריזמה עשויה לפלוש אף מעבר לנורמטיבי תיאורטית, אין מניעה מפריצה של המנהיגות הכריזמטית לא רק אל "מילי דעלמא", שהם תחומים "ניטראליים" מבחינת המסורת ההלכתית או מבחינת הנורמות החברתיות המקובלות באותה חברה, כאמור לעיל, אלא אף אל מעבר למקובל ומעבר לנורמטיבי. הפוטנציאל לכך קיים. מקרים אלה מעמידים במבחן את היושרה (integrity) של המנהיג הכריזמטי עצמו, את עוצמת הכריזמה, ואת קהל הנאמנים למנהיגות הכריזמטית, הנדרשים להכריע בין נאמנויותיהם הקודמות למקובל ולנורמטיבי ובין נאמנותם למנהיגות הכריזמטית. אם מנהיג כריזמטי נמנע מכך, הרי זה אם משום שהוא רואה את עצמו כפוף לנורמות המקובלות, שכל חריגה מהן סותרת את עולמו שלו, ואם משום שהוא אינו רוצה לסכן את מנהיגותו. לפיכך סביר שיהיו רק מקרים מועטים, אם בכלל, של חריגה אל מעבר לנורמטיבי. כך הראו כבר גרשם שלום ואחרים כי בשונה מהשבתאות, לא נדחתה לא הקבלה ולא החסידות מכלל ישראל, הודות לכך שבדרך כלל הייתה הקפדה על שלמות המסורת ההלכתית, ולא זו בלבד, אלא שבחלקים נכבדים שלה אף קיבלה יתר חיזוק מכוח הפרשנות הקבלית והמיסטית שלה.²³

עם זאת בהרבה מערכות של מנהיגות כריזמטית אנו פוגשים במקרים מעטים של סטיות ושל חריגות מן המקובל. הרושם הוא כי באופן פרדוקסלי, פעלו חריגות מעטות אלה דווקא לחיזוק ההכרה בכריזמה המנהיגותית, ובמקרים מסוימים אף שימשו כ"הוכחה" לקיומה.

דוגמאות בוטות לקשר הפרדוקסלי בין חריגות ובין חיזוק השכנוע בכריזמה אפשר למצוא בעדויותיהם של בני הזמן על השבתאות, כאותה עדות שמביא ר' לייב בן עוזר, בן זמנו של שבתי צבי, שהיה השמש והנאמן של ק"ק אמשטרדם, בספרו סיפור מעשי שבתי צבי בשם מחותנו.²⁴ הלה סיפר לו על ביקור שערך אצל שבתי צבי בתשעה באב, במבצר שהיה כלוא שם, והוא "אכל אתו בשר ושאר מעדנים ושתה אתו יין והיו לפניו מנגנים, וטורקים רקדו לפניו ומקלות בדיהם כמו שנהוג שם בעת שמחה" וכאשר שאל אותו ר' לייב בן עוזר, "אם חוץ מזה לא ראה אצלו שום

23 מן הספרות הרחבה בסוגיות אלה אזכיר כאן רק את ג' שלום, פרקי יסוד בהכנת הקבלה, ירושלים תשל"ו, הדין באספקטים שונים של הסוגיה הזאת, וכן את מ' פייקאז', להלן הערה 27.

24 הספר נכתב במקורו באידיש, בשרייבונג פון שבתי צבי, ויצא לאור בתרגומו של זלמן שזר, ירושלים 1978.

אות או מופת אחר" השיב לו "כי בשעה שהיה הוא מזמר מזמורים אי אפשר היה להסתכל בפניו כי היה זה כאילו מסתכלים באש בוערת".²⁵

עדות אחרת של בן התקופה, תומאס קונין הנוצרי ההולנדי, שישב באיזמיר באותם ימים ורשם דו"ח מפורט ומדויק להפליא על מה שאירע שם, סיפר בין השאר על שבתי צבי בימי ראשית התגלותו, כי "כדי לחזק את טענתו כי הוא המשיח, החל להגות את שם המפורש דבר זה נחשב אצל היהודים לחטא הגדול ביותר שאפשר להעלות על הדעת".²⁶ לאמור, חריגות מן המסגרות המקובלות אמורות להעיד על מקורות השראה חוץ-מסורתיים, ולפיכך יש בהם דווקא כדי לחזק את אמונתם של המאמינים, בתנאי שכאמור, לא תהיה בהם הפרזה העלולה להפוך את הקערה על פיה.

דוגמאות דומות של חריגות, מתונות בהרבה, סיפקה לנו החסידות הבעש"טיאנית בראשיתה, כאשר מחד עוררו חריגות אלה את חרדתם של המתנגדים מפני תחייה מסוכנת של מגמות שבתאיות ופרנקיטיות, ומאידך, בתוך העדות החסידיות עצמן לוו מקרים אלה בהתלהבות של השראה עליונה לרענון עבודת ה'. והדברים ארוכים.²⁷

ג. מקבילות בשדות אחרים

כאמור לעיל, השימוש במושג הכריזמה במנהיגות על פי נְפֵר מאפשר לנו התבוננות בתופעה מופשטת זו של המנהיגות, שעל אף שמעולם היא איננה מצויה ב"טוהרתה" בשום מערכת, מכל מקום מתירה היא לנו להבחין בה ובאפיוניה אשר ליקטנו לעיל גם במערכות אחרות, רחוקות וזרות למערכות שבהן דנו, כמו הר"מ הכריזמטי בישיבה, המדריך הכריזמטי בתנועת נוער, והמפקד הכריזמטי במערכת הצבאית, שהלקחים כלפיו נראים לי חשובים במיוחד.

בהירארכיה הפיקודית הצבאית, מעמדו של המפקד, סמכותו ומידת הצייתנות של פקודיו להוראותיו אינה מנותקת מן המרכיב הכריזמטי שלו. במקרה זה אין הכריזמה קשורה כלל באספקט דתי כלשהו. תופעה כזאת קיימת בדרך כלל ביחידות קטנות ומובחרות, שבהן המפגש עם המפקד הוא אינטימי והירארכי כאחת, ומנהיגותו נבחנת בנכונות של חניכיו "ללכת אחריו באש ובמים". בהקשר זה בדרך

25 מובא אצל ג' שלום, שבתי צבי, כרך ב', עמ' 500.

26 ראה תומאס קונין, ציפיות שוא של היהודים כפי שהתגלו בדמותו של שבתי צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 39.

27 חומר רב בעניין זה אפשר למצוא בשני הכרכים של מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תש"ל, וכן בספריו של מ' פייקאז' חסידות פולין, ירושלים תש"ן, חלק ראשון; בין אידיאולוגיה למציאות, ירושלים תשנ"ד, נספח א, על הרדיקליזם הדתי בימי צמיחת החסידות.

הערות למרכיב הכריזמטי במנהיגות

כלל נתמכת הסמכות המנהיגותית הכריזמטית והתביעה לצייתנות במערכת הצבאית ההירארכית. ונמצא כי בצירוף של הכריזמה עם המערכת הלגליסטית מחזקות הן הדדית זו את זו.

מפקד נטול כריזמה מסוגל אף הוא לתפקד כראוי, מכוח הסמכות הלגלית המוקנית למנהיגותו ומכוח הלויאליות של פקודיו כלפי המערכת הצבאית כולה. אלא שברור שהערך המוסף של מפקד בעל כריזמה הוא גבוה מאד, והוא בא לידי ביטוי דווקא בשעות הקשות ולעיתים אף הקריטיות של הלחימה.

אולם, סמכות כריזמטית זו יכולה להיות גם חרב פיפיות, כאשר מזדמנת סיטואציה גבולית של חריגה מנורמות מקובלות בצבא בפרט או מנורמות מקובלות בחברה בכלל.

המקרים הקשים הם דווקא אותם מקרים בהם החייל אינו מבין את פשר הפקודה או את תועלתה. מוסכמה מקובלת היא שהחייל חייב למלא פקודות גם אם הן נוגדות את השכל הישר שלו, וזאת הפעם משום שלחייל הפשוט אין יכולת לדעת את ההיקף המלא של המערכת, את המטרות הגלובליות של הפעולה המסוימת שעליו לבצע, ואת האופן בו היא משתלבת במערכת גדולה ומקיפה יותר. בהקשר הרחב הזה, שאת פרטיו כמובן אין למסור לחייל הבודד, יש הצדקה לפקודה הספציפית הזאת. אמור מעתה, שעל החייל להניח שקיימת מערכת אחרת כוללת יותר, שבמסגרתה יש הצדקה לפקודה המסוימת הזאת, שעל פניה נראית כ"מילי דעלמא", או שיש לה הצדקה הגיונית, אף שעל פניה היא נראית כנוגדת את השכל הישר.

מערכת משולבת זו עלולה לתרום להרדמת החוש הביקורתי האוטונומי של החייל, והיא מקבילתה של המערכת המשולבת של כריזמה דתית ומנהיגות מסורתית. כזאת כן זאת, שתי המערכות קוראות תיגר על זכות הביקורת הבסיסית השמורה לכל אזרח בחברה המערבית הדמוקרטית. גם בזאת כמו בהוראות המוגדרות כ'דעת תורה', מערכת השיקולים וההנמקות איננה תמיד שקופה,²⁸ ולא נשמרת לציבור הרחב במקרים אלה הזכות, הנתונה לכל בעל דין כלפי הדיין, לדרוש מהמנהיגות הדתית שלו לומר לו 'מאיזה טעם דנתוני'.²⁹ לענייננו עולה מכאן כמובן הסכנה

28 אני משתמש במונח 'שקופה' באופן שהוגדר על-ידי ע' שטיינזלץ וע' פונקנשטיין בספרם הסוציולוגיה של הבערות, האוניברסיטה המשודרת, תל אביב, תשמ"ח (1987). כמכון לשורה של טיעונים שניתן לשחזרם על דרכי ההיסק שבהם. בכך מעמידים הטענות את עצמם לרשות הכלל, הן במובן של זמינות והן במובן של ביקורת ומחלוקת.

29 על משקל ההלכה בשו"ע חו"מ סי' יד סעיף א, "ואם אמר: 'כתבו לי מאיזה טעם דנתוני, שמא טעיתם', כותבים ונותנים לו". וראה על כך א' שוחטמן, שנתון המשפט העברי, כרך ו-ז (תשל"ט-תש"ם) 'חובת ההנמקה במשפט העברי', עמ' 319-398; הנ"ל, סדר הדין, ספרית המשפט העברי, ירושלים 1988, עמ' 369; ז' ורהפטיג, חוקה לישראל, דת ומדינה, עמ' 353, ליד הערה 81, ירושלים 1988.

החמורה של אי יכולת עמידה בפני מקרים של פקודות קיצוניות שאינן מעוגנות בפקודות מטכ"ל ואף חורגות כאמור מן הנורמות החברתיות המקובלות. אבל, במערכת הצבאית של ימינו עשויה להתרחש גם דרמה מסוג אחר, וזו כאשר נוצר פיצול פרסונלי בין מנהיגות כריזמטית דתית ובין מנהיגות לגלית צבאית. לא אאריך כאן בעניין זה, ורק אציין אותו מן הבחינה הפנומנולוגית. עניין זה כרוך בתופעה הכללית של החלשות הרבנות הפנים-צבאית, ואיבוד כמעט מוחלט של סמכותה בעיני חיילים דתיים. במקביל, מתרחבת והולכת סמכות רבנית חוץ-צבאית, בדרך כלל של ראשי הישיבות והמכינות הצבאיות, הממלאת תפקיד חשוב וחינוכי בהדרכה הלכתית שוטפת של החיילים, ומשלימה בכך את תחום המנהיגות הצבאית המקובלת. סמכות רבנית זו היא בדרך כלל מסוג המנהיגות המסורתית. אולם, נוכחנו כבר במקרה גבולי קיצוני שבו נבע פער חמור בין ההוראות הצבאיות המקובלות, ואף ביחס לאלה שגובשו בקוד האתי של צה"ל, ובין הוראות של סמכות רבנית מסוימת.³⁰ העניין היה כרוך בהוראה לגבי טיפול בשבת – טיפול הכרוך בחילול שבת – במחבל פצוע. במקרה זה "גויס" המרכיב הכריזמטי לשכנוע בחובת הצייתנות להוראה זו, שעל פניה נראתה כנוגדת את האינטואיציה המוסרית הבסיסית.³¹ נעשה שם – בין השאר – שימוש בהקבלה עם עקידת יצחק כדגם ל"הוראה הסותרת מכל וכל את המוסר האנושי ואת הסברא הפשוטה" ובחובה להישמע להוראות פוסקי ההלכה, משום שיש לראות ב"הוראת ההלכה היוצאת מפי גדולי הדורות את דבר ה' ממש כפי ששמע אברהם אבינו".

ההיסטוריה של צה"ל מכירה גם מקרים אחרים של חריגה מנורמות התנהגות מקובלות, גם בתחום האזרחי וגם בתחום הצבאי הטהור, מכוח היגררות אחרי ההשפעה של מנהיגות כריזמטית צבאית. במערכת הצבאית במיוחד קיים פוטנציאל של היגררות לצייתנות גורפת להוראות המנהיגות הצבאית הכריזמטית, שבצד היתרונות החשובים שהיא מקנה לתפקוד המערכת הצבאית, סכנתה בצידה. ההתמודדות בסוגיה זו היא כפולת פנים. מחד, בטיפוח ובחינוך החיילים שלא לעמעם את רגישותם המוסרית והערכית ושלא לטשטש את חוש הביקורת שלהם, ומאידך, בטיפוח מנהיגות צבאית הרואה את עצמה כפופה לעולם הערכים המקובל, שלמה עמו, ומקרינה יושרה ואומץ לב מוסרי.

כאמור, דברים אלה האמורים כלפי חיילים כוחם יפה כלפי כל אדם הנמצא בקשרים עמוקים עם אישיות מופתית כריזמטית כלשהי, בין היא בדמותו של ר"מ נערץ בישיבה, מתנך דגול בבית הספר, אדמו"ר וצדיק נערץ ובעל מופתים, וכיוצא בהם.

30 וזו עצמה לא זכתה לגיבוי כללי, כפי שנתברר מתגובותיהם של רבנים אחרים. ראו הערה 17 לעיל, ואכמ"ל.

31 העניין פורסם בהרחבה בכתב העת "מימד" גליון מס' 16, (תשנ"ט) עמ' 16-20, ושבו ב"עיתורי כוהנים" תש"ס.